

Petdeset let Arhiva Republike Slovenije

Med cilji kulturne politike, ki so se izoblikovali še v času vojne, je bila tudi zaščita knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov. To izpričuje še posebej odlok Predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki je bil objavljen v Slovenskem poročevalcu 27. januarja 1945. Takoj po vojni je hila institucionalizacija ena glavnih nalog te politike. Zato ne preseneča, da so bile izdane že v drugi polovici leta 1945: uredba o ustanovitvi in ustroju Zavoda za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije, uredba o Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani ter kot tretja, uredba o ustanovitvi Osrednjega državnega arhiva Slovenije in arhivskega sveta z dne 31. oktobra 1945. Objavljena je bila v Uradnem listu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije pred petdesetimi leti, 7. novembra 1945.

Kot namen Osrednjega državnega arhiva Slovenije določa uredba "zhiranje in hrambo vseh zgodovinsko in kulturno pomembnih arhivskih predmetov in zbirk, zlasti tistih, ki se tičejo slovenskega narodnostnega ozemlja in slovenskega naroda". Iz teh poudarkov, iz naziva ustanove ter iz dejstva, da so hili predvideni še drugi državni arhivi, je moč sklepati, da so imeli sestavljalci uredbe v mislih idejo o nacionalnem arhivu, to je arhivu, temelječem predvsem na fondih, iz katerih je moč sklepati znanja o preteklosti za vso Slovenijo. Kot zanimivost naj omenimo, da je že leta 1910 znani slovenski zgodovinar dr. Josip Mal, ki je del svojega plodnega življenja posvetil tudi arhivskemu delu, v Domu in svetu, listu za leposlovje in znanost, pozival k ustanovitvi "osrednjega arhiva vseh slovenskih pokrajin", v katerem bi se po vzoru obstoječih deželnih arhivov združili občinski, privatni, cerkveni, samostanski in rodninski kakor tudi arhivi mest, trgov in drugih v en sam celoten osrednji arhiv. Očitno je imel v mislih idejo v duhu slovenskega narodnega gibanja, saj so navedene le institucije, ki so bile tedaj že v slovenskih rokah.

V času med obema svetovnima vojnama je sicer obstajal pri Narodnem muzeju v Ljubljani Deželni, od leta 1926, imenovan Državni arhiv, katerega začetki segajo v leto 1887. V kranjskem deželnem odboru so se - za razliko od mnogo bolj do pisne kulture dediščine spoštljivega štajerskega in koroškega deželnega odbora - zadovoljili s tem, da so v novi zgradbi Deželnega muzeja v Ljubljani odkazali tedaj sobo za arhiv. Deželni oziroma Državni arhiv je bil tudi po letu 1918 glede na izvor svojih, sicer zelo bogatih fondov, ki segajo vse do 16. stoletja, še nadalje navezan na hivšo deželo Kranjsko. Tudi pričakovanja, da bo Avstrija odstopila gradivo iz deželnih arhivov v Gradcu in Celovcu ter iz Državnega arhiva na Dunaju, se v tem času niso uresničila. Zato se ne smemo čuditi, da se tedaj arhiv v slovenski kulturi javnosti še ni mogel uveljaviti kot nacionalna ustanova, kar je imelo za

posledico tudi njegovo znatno zaostajanje za ostalimi kulturnimi področji. Sedaj, po drugi svetovni vojni so bili prvič dani pogoji za arhiv, ki bi temeljil na fondih osrednjega pomena. Zgodovinski razvoj je imel namreč za posledico, da smo Slovenci šele na podlagi novega položaja po letu 1918 dobili oblasti in ustanove osrednjega pomena, njihova pisna kulturna dediščina pa je postala po skoraj treh desetletjih zrela za prevzem v arhiv.

Strokovno izročilo, ki ga je podedoval leta 1945 Osrednji državni arhiv Slovenije skupaj z gradivom arhiva pri Narodnem muzeju, je bilo žal skromno. Od svojih začetkov pa vse do leta 1939 - to je dobrih petdeset let - občasno zaposleni arhivarji niso mogli doseči stalne nastavitve in so razumljivo kmalu odhajali iz arhiva, čeravno so bili med njimi tudi taki, ki so že končali zahtevno šolanje na Inštitutu za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje na Dunaju, ki je bilo namenjeno tudi strokovnemu razvoju arhivov.

Slovenska kultura je postala tako leta 1945 hogačjša za novo samostojno državno ustanovo in še enkrat se je potrdilo pravilo, da revolucija ustvarja arhive. Zmagovita oblast pa v Osrednjem državnem arhivu Slovenije, čigar vodstvo je zaupala Jožetu Mačku, ni videla svoje identitete. Ne moremo trditi, da ni priznavala pomena arhivskega gradiva, saj je že aprila 1942 Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet naročilo podrejenim enotam, da morajo svoj arhiv dobro shraniti, v primeru nevarnosti naj bi ga celo zakopali. "Ni treba posebej naglašati - je pisalo v navodilu - kakšno dragocenost predstavlja ta arhiv, ki bo zvesta slika slavnih in junaških dni osvobodilne borbe slovenskega naroda".¹ Takoj po končani vojni je tudi preprečila, da ni bilo oddano v Beograd slovensko partizansko gradivo ter poskrbela za ustanovitev arhiva pri Inštitutu narodne osvoboditve v Ljubljani, za gradivo navezano na njegovo delovanje. Podpirala je akcije, ko so pri iskanju korenin nove družbe trgali gradivo, ki se je nanašalo na predvojno delovanje Komunistične partije in delavsko gibanje, iz takratnih sodnih in upravnih fondov.

Arhivarji v Osrednjem državnem arhivu pa so bili bolj ali manj prepuščeni sami sebi v bitki za reševanje velikih količin gradiva, ki je zaradi glohokih družbenih sprememb izgubilo pomen za uradne, poslovne in pravne namene, predstavljalo pa je neprečelnivo kulturno zakladnico. Naravnost pretresljivi so pozivi arhiva iz tega časa predsedstvu vlade, raznim ministrstvom ter javnemu tožilstvu za reševanje arhivskih fondov. Neredkokdaj so morali arhivarji poslušati očitke, čemu to delajo, saj nas nič ne veže s kapitalistično preteklostjo. Toda danes zaslužijo ti delavci posebno priznanje ne le zato, ker so uspeli ohraniti pomembno kulturno dediščino, marveč tudi zato, da je lahko marsikateri posameznik uveljavil svoje zakonite pravice. Naj bo takratnim maloštevilnim delavcem v

¹ Arhiv Republike Slovenije (prej arhiv INZ), Glavni štab NOV in POS, skaita 4/1. - 6. 7. 4. 1942.

arhivu za njihovo izjemno profesionalnost in požrtvovalnost tudi na tem mestu izrečeno posebno priznanje in zahvala.

Zgodovinsko društvo Slovenije je v nacionalnem interesu v obsežni spomenici, katere glavni pobudnik je bil dotedanji predsednik društva dr. France Škerl, leta 1948 poudarilo, da "celotni obseg naših arhivalij ni velik. Prav zato pa moramo še tem večjo pažnjo polagati na tisto, kar imamo. Vse premalo se zavedamo, da so arhivalije ne samo najvažnejši, temveč, kar je še odločilnejše, najneposrednejši vir za poznavanje naše preteklosti. Treba je vedeti, da gre pri tej preteklosti za fevdalno in kapitalistično dobo slovenske zgodovine, s katero smo na družbeno-političnem področju obračunali v narodno osvobodilni borbi, na znanstvenem področju pa bo ta obračun šele treba napraviti. Treba bo prikazati razvoj Slovencev v fevdalni dobi, prikazati razvoj in vpliv kapitalizma na usodo slovenskega naroda."² Po tej, nekoliko aktivistični, prisposobi v duhu tedanjega časa glede nalog slovenskega zgodovinarstva, ki se navezujejo na arhivsko gradivo, sta bili opredeljeni dve glavni zahtevi: prepotrebna zgradba za arhiv ter sprejem zakona o varstvu arhivskega gradiva.

Začelo se je obdobje prizadevanj za rešitev prostorskega vprašanja arhiva ter za zakonsko ureditev varstva arhivskega gradiva. Zadnje je bilo glede na tedanje razmejitve pristojnosti med federacijo in republikami še zadeva Beograda, tudi glede prvega ni bilo mogoče hitro in na lahek način pričakovati želenega rezultata. Šele čez pet let so bili arhivu dodeljeni prostori, najprej v Kazini na Kongresnem trgu, nato pa v Gruberjevi in Virantovi palači, kjer je še danes. Toda trajalo je več kot deset let, da je dohvil stavbe v celoti. Kljub temu pa mu je uspelo - ob še vedno skromnem številu zaposlenih - že leta 1960 objaviti kar obširen Splošni pregled svojih fondov in s tem položiti temelje za dolgoročni razvoj strokovnega dela. Čez nekaj let (1966) smo dočakali tudi slovenski Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, ki je ob izgradnji omrežja regionalnih arhivov, Arhivu Slovenije, kot se je tedaj imenoval, prvič določil pristojnosti. Premagane so bile tendence po ločitvi arhivske dejavnosti za čas do 1945 in za čas socialistične družbene ureditve ter s tem doseči - za razliko od večine vzhodnoevropskih držav - enovitost stroke. Viden izraz tega je bilo tudi dejstvo, da je sicer čez čas (leta 1980) prešel konservatorski oddelk Muzeja narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani k Arhivu Slovenije. Že prej se je dejavnost arhiva razširila tudi na filmsko gradivo (leta 1968).

Kmalu nato se je začela izgradnja prizidka ob Rožni ulici ter adaptacija Virantove in Gruberjeve palače, kar je trajalo vse do osemdesetih let. Postavitev dodatnega skladišnega objekta pa ni bila več možna, ker so bile negospodarske investicije tedaj ustavljene.

Izboljšanje materialnih pogojev arhiva, ki ga je v letih 1974 do 1984 ter v letih 1988 do 1993 vodila Marija Ohlak Čarni, v letih 1984 do 1988 pa dr. Ema Umek, je omogočilo, ob znatnem povečanju števila zaposlenih, intenzivnejše strokovno delo, ki je prišlo do izraza tudi v dveh serijah njegovih publikacij, Inventarjih in Virih. Arhiv se je vse bolj uveljavljal v znanstvenem in kulturnem življenju. V sedemdesetih letih se je začel vključevati v vrsto raziskovalnih projektov, ne smemo pa prezreti, da je že v petdesetih letih razpolagal s pomembnim znanstvenim potencialom, ki pa ni mogel priti do izraza. O njegovi kulturni aktivnosti pričajo tudi številni razstavniki katalogi. Z Obvestili, ki jih izdaja od leta 1985 dalje, pa skrbi za seznanjanje javnosti o svojem delu.

Zakon o naravni in kulturni dediščini je leta 1981 ločil Arhiv Socialistične republike Slovenije kot upravne organizacije od regionalnih arhivov kot delovnih organizacij ter prepuščal zagotavljanje delovanja arhivske službe kot celote po eni strani iniciativnosti, po drugi strani pa dobri volji arhivov. Kot prispevek Arhiva Slovenije k razvoju dejavnosti v tem času moremo oceniti vlogo, ki jo je odigral na področju medarhivske koordinacije, pri podpiranju Arhivskega društva Slovenije in skupnega arhivskega časopisa Arhivi ter pri prizadevanjih, da se arhivistika uveljavi na Univerzi. Posebej pa je treba omeniti, da je moral prevzeti marsikatero nalogo v zvezi z vračanjem arhivskega gradiva iz Avstrije ter pri pripravljani vračanja gradiva iz Italije. V sedemdeseta leta segajo tudi začetki njegovega mednarodnega sodelovanja, ki mu daje poseben pečat - zaradi naše zgodovinske preteklosti - ustvarjanje pregleda nad arhivskim gradivom, pomembnim za slovensko zgodovino v arhivih v tujini.

Tako se je Arhiv Republike Slovenije v preteklih desetletjih, ob večjem ali manjšem razumevanju družbene skupnosti, uveljavljal kot posrednik zgodovinske preteklosti in kot pomemben nosilec kulturne in nacionalne identitete slovenskega naroda.³

Jože Žontar

50 let Arhiva Republike Slovenije v luči družbenih sprememb nove slovenske države

Spoštovani gospod predsednik, spoštovani gostje, spoštovani arhivski delavci in sodelavci!

Narodna vlada Slovenije je leta 1945 z ustanovitvijo Osrednjega državnega arhiva Slovenije polo-

² Arhiv Republike Slovenije, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, skatla 1

³ Bibliografijo o Arhivu Republike Slovenije gl. v: Mojca Grabnar, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1993